

Az utolsó bihari betyár Vitális Imre történetének értelmezése

„Az igazi betyár
Nem adja meg magát,
Inkább szíven lövi
Saját maga magát.”¹

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk egy berettyószentmártoni férfi, a 19. és a 20. század fordulóján élt, betyárnak nevezett Vitális Imre fordulatokban gazdag élete főbb állomásait és azt a főcímben adott kereteken belül értelmezzük. A kísérlettételt nem szerzői álszerénység miatt hangsúlyozzuk: a Nagyváradi Királyi Törvényszéknek és a többi illetékes szervnek a debreceni levéltárban őrzött kapcsolódó iratait áttekintve nem jutottunk eredményre,² így az anyakönyvi forrásokon kívül csak a nagyváradi főügyész jelentését, a sajtót és a ponyvairodalmat volt lehetőségünk felhasználni.

A vizsgálat kapcsán iránymutatónak találjuk Eric Hobsbawm felvetését, amely szerint a banditák és útonállóak a *maguk módján* a társadalomtörténészek érdeklődésére is számot tarthatnak, hiszen meghúzzák az elnyomás határát.³ Ezt a megközelítést veszi át Dobos Ilona is a Magyar Néprajzi Lexikonban írt szócikkében, mely szerint a folklorizált betyárkép jellemzője a társadalmi igazságtalanságok és a nemzeti elnyomás elleni küzdelem.⁴ A betyárképnek a magyar köztudatban való pozitív irányú átalakulását támasztja alá Csepeli György és Mátay Mónika is a hazai betyárok néhány ismertebb példáján keresztül.⁵ Ezek a szempontok kellő indítást adnak, hogy röviden áttekintsük *betyár* szavunk etimológiai jellegzetességeit. Attól eltekintve, hogy már a 19. század végén találunk példát a fogalom tartalmának radikális kibővítésére,⁶ a szakirodalom egyetért abban, hogy a szó eredetileg nem bírt negatív töltettel, még ha elég széles palettán is mozgott a jelentése (a nőtlen legénytől a katonai dezertőrből lett szegénylegényig), s majd csak a 18. századtól telt fel a haramia, útonálló, rabló és ezek szinonimáinak tartalmával.⁷ Igaz ez akkor is, ha találkozunk a regionálisan eltérő jelentésváltozatokkal és a 19. századi képzőművészetben megjelenő romantikus ábrázolásmóddal egyaránt.⁸

Amikor Hobsbawm a banditává válás origójának az olyan bűncselekmény elkövetését tekinti, amelyet az uralkodó réteg elítél, de a környezet nem, akkor nem épít stabil alapokra, hiszen a közvélemény – mint elemezni kívánt példánk is mutatja – könnyen változhat. Írja ezt úgy, hogy – és itt érzünk hasonlóságot a kiterjesztő értelemmel – maga is megkülönbözteti az állami, a földesúri és a népi banditákat.⁹ Annak kapcsán pedig, hogy ki miért válik betyárrá, egyaránt találkozunk gazdasági, mentális vagy egyéb okból motiváltakkal.¹⁰ A századfordulóra a betyárkodás visszaszorult, amiben az állam korábbi kemény fellépése, majd a Magyar Királyi Csendőrség felállítása játszott a legfőbb szerepet.¹¹ Ugyanakkor a vizsgálati terep, Bihar vármegye berettyóújfalui járása beleilleszkedik az Alföldnek annak a mentális közegébe, amely kimeríthetetlen tárháza a betyárokat, de különösen a Rózsa Sándort idéző históriáknak.¹² És pontosan ennek a közegnek a viselkedése az, amely vizsgálatunkat indokoltá teszi. Hogyan álltak ekkor a bihariak a betyárokhoz? Hobsbawm elengedhetetlen körülménynek tekinti, hogy a banditát tiszteljék, vagyis saját erkölcsi értékrendjük alapján ne tekintsek bűnösnek, s

így biztosítás számára a menedéket és az élelmet.¹³ A támogatás mögött kevésbé kell önzetlen cselekedetet sejtenuk: vagy érdekeltségükből, vagy kiszolgáltatottságuk miatt segítettek,¹⁴ ezért is mindig későbbi kreáció a népi betyárhősök alakja.¹⁵ Ami a 19. században viszont jelentős változás, az mindenképpen az, hogy a társadalom jelentős része – a korábbi időszakokkal ellentétben – már nem állt ki a betyárok mellett és sokkal inkább képes volt arra, hogy fegyverrel védje a tulajdonát.¹⁶

Kutatásunk legszélesebb forrásbázisa a sajtóanyag. A kutatói elővigyázatosság mellett azonban már a korból is erős kritikával bírunk erre vonatkozóan. Kármán Elemér nagyváradi királyi ügyész 1911-ben megjelent füzetében komoly súlyt tulajdonít abban a sajtónak, hogy Vitális ügye – meglátása szerint érdemtelenül – ilyen nyilvánosságot kapott.¹⁷ A lapok kapcsán igyekeztünk széles körből meríteni, így a berettyóújfalui *Sárrétől* a nagyváradi lapokon át a *Tolnai Világlapjáig* is eljutottunk. A sajtó mellett feltűntük Vitális korabeli nyomtatott balladáját, amely magán hordozza a betyártörténeteknek azt az alapvonását, amelyet a hatalom embereivel való bátor szembenállás jellemez, de hiányzik belőle a szegények megsegítése úgy, mint a gazdagok fosztogatása, vagy a nép szociális igazságérzete előtt való hódolás.¹⁸ A korszak ugyanakkor kedvezett ezeknek a műveknek, így nem meglepő, hogy az a hazai bűnügyi ponyva egyik illusztratív példája.¹⁹ A néprajzi gyűjtésekből fennmaradt Vitális-nótán kívül²⁰ egy vásári füzetben három ének örökíti meg Vitális Imre bujdosását, melyek közül az első egy bűnbánati, a másik kettő pedig a felelősséget elhárító, a végsőig való kitartást üzenő vers.²¹

Még ha van is információnk Vitálist ábrázoló fényképről,²² csak a korabeli leírásokra hagyatkozhatunk. A *Nagyváradi Friss Ujság* a falubeliek elmondása után úgy jellemzi őt, mint „alacsony, vézna, vörös bajuszú bodzabél emberke, a ki folyton félreszegeve tartja a nyakát. A szeme nézése is jámbor és szelid, szinte együgyű.”²³ Hasonló leírást ad róla a fent idézett ügyész is, s a korban divatos antropológiai következtetéssel állapítja meg róla, hogy minden tekintetben a degenerált bűnösök csoportjához tartozott.²⁴ Tudjuk ugyanakkor, hogy újságokat rendszeresen olvasott, a *Tolnai Világlapjának* előfizetője²⁵ és legkedvesebb időtöltése a kártyán túl – és ez az elkövetett bűncselekményekkel is szoros összefügg – a vadászat volt.²⁶ Élettere, Bihar vármegye régebbi idők óta betyárok földje volt²⁷ és különösen kriminalizált Vitális Imre faluja, Berettyószentmárton, amelyet már 1875-ben úgy jellemzett O'sváth Pál, mint a „gonoszság fészket.”²⁸ Berettyószentmárton ma már Berettyóújfalú része, melynek regionális jelentőségéről így írt a korabeli utazó: „(...) a közelgő nádas azt árulja el, hogy most vagyunk már igazán a Sárréten s egy pár óra alatt beérünk ennek fővárosába: Berettyó-Ujfaluba.”²⁹ A 20. század elején megjelentő Bihar vármegyei monográfia³⁰ Berettyószentmártont mint heterogén vallási színezetű, de dominánsan református magyar nagyközségként írja le. Történetét meglehetősen kurtán mutatja be: mint megannyi más települést, ezt is a török dúlások pusztították el, majd *idővel* újjáépült. Közigazgatásilag a hozzátartozó tanyák, illetve puszták száma 15 körül mozgott,³¹ 1970-től Berettyóújfalúhoz tartozik.³² 1910-ben³³ Berettyószentmárton több mint 1500 lakójának túlnyomó része,³⁴ közvetlenül vagy közvetve – azaz keresőként vagy eltartottként³⁵ – a mezőgazdaságból élt.³⁶ Közülük 118 fő volt önálló birtokos, akiknek közel fele 10 és 100 hold közötti birtokon gazdálkodott. Mindazok, akik nem az eltartottak kategóriájába tartoztak, a mezőgazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások számát gyarapították. Az arányok igazodnak a berettyóújfalui járásihoz és a Bihar vármegyeihez.

Vizsgált évkörhöz az időben közel megjelent bűnügyi statisztikából képet kapunk a korszak néhány évének kriminalitási jellemzőjéről.³⁷ Ebből kiderül, hogy erőteljesen megemelkedett az elítéléssel véget ért feljelentések száma, különösen a legsúlyosabb

ügyeket tárgyaló törvényszékeknél észlelhető „különösen nagy” emelkedés.³⁸ A statisztika a jelenség hátterének felfejtésére nem vállalkozik,³⁹ bár tesz általános megállapításokat.⁴⁰ A rablások száma 1902 és 1908 között több mint megkétszereződött,⁴¹ ugyanakkor a halálbüntetés alkalmazása nagyon esetleges.⁴² A kriminálgeográfiai adatok vizsgálatakor esetünkben érdekes, hogy a személyelleni bűncselekményekért elítéltek számát tekintve – az ország más megyéihez viszonyítva – Bihar vármegye erősebben kriminalizált terület,⁴³ ahol rablásért⁴⁴ évente átlagosan öt embert ítéletek el.⁴⁵ Bár a Vitális-hajsza kapcsán Kármán Elemér megfogalmaz egy általánosító képet a környékbeliekről,⁴⁶ a szakirodalom által megismertek alapján elmondhatjuk, hogy ez sehol sem volt másképp.

Vitális Imre 1880. május 16-án született a földművesként dolgozó Vitális Imre és Szilágyi Julianna gyermekeként.⁴⁷ Apja az ügyész leírása szerint „fiatal korától fogva mértéktelen alkoholista, a ki a szülői háznál is lopott, hogy korcsmázhasson; férfi korában komor, mogorva kedélyű az alkoholistáknál gyakori melancholiára hajló és családjával szemben brutális dühe tombolásokra, sőt arra is ragadja, hogy haragosára reá gyujtja a házat. Életét öngyilkossággal fejezte be: felakasztotta magát.” Utóbbi az apa halotti anyakönyvi bejegyzése is megerősíti.⁴⁸ Bár nem célunk a sajtó tévedéseit lépten-nyomon korrigálni, azonban itt, amikor a *Nagyváradi Friss Ujság* egy mondat erejéig kitért arra, hogy Vitális apját bemutassa,⁴⁹ akkor sem az apja neve, sem a halálának az oka, de még az időpontja sem egyezett (sem évben, sem napban) az anyakönyvi adatokkal. Ezek mögött érzékelhetjük a hatásos narratív megoldást: az alliteráló vörös vasárnapot, a szégyenteljes, mocskokban való elhalálozást és az összeférhetetlen emberrel való leszámolást, ami mögé könnyen el lehetett képzelni, hogy milyen jövőt szántak Vitálisnak. Édesanyjáról kizárólag Kármán leírásából tudunk többet, mely szerint „a kik ismerik, eszelősnek tartják és azt tudják róla, hogy egy izben gyermekeit lepedőben vitte a Berettyó folyóra.”⁵⁰ Férjétől elvált, de csak annak halála után, 1890-ben házasodott meg újból egy nagyszalontai földművessel.⁵¹

Vitális Imre korai büntényeiről forrásaink alapján a következőket tudjuk meg: 1895-ben kocsinak szegődött, miután azonban munkaadójának felöltőjét és pénzét ellopta, majd elmulatta, a járásbíróság nyolcnapi fogházra ítélte. 1897 januárjában „Bemászott Kabai Lukácsné zárt udvarára a kerítésen át, innen átvette magát a kerítésen Szilágyi János udvarára, ott bement az istállóba, a padlásgerendáról levette az ott lógó csizmát, a szénatartóból az lévő télikabátot, a maga rongyos csizmáját levette s felvette a lopottat, (...)” majd pár udvarral arrébb „kivezeti onnan a csillagos homloku keselyt, reá ül és örült vágatással Nagyváradnak iramodik. (...) a (...) vámnál az Arad felé vivő országuton a vámosok Vitálist feltartóztatták és a csendőröknek átadták.”⁵² Ezt követően két és fél évre elítélték, amit a szamosújvári börtönben leült, majd szabadulása után „folytatta csavargó életmódját”, és hamarosan lopás miatt ismét a csendőrök kezére került. A fellebbezések folytán ügye a Kúriáig jutott, a kiszabott büntetés végrehajtását viszont felfüggesztették, mivel időközben bevonult katonának.⁵³ Ezt az időszakot a nagyváradi ügyész összefoglalóan úgy írja le, hogy „A fegyházból való kiszabadulása után egy körülbelül öt évre terjedő időszak következett Vitális Imréről, a melynek folyamata alatt, állandóan bűnvádi eljárás folyik ellene, egy csekély ideig katonáskodik a huszároknál, tulnyomó részét azonban börtönben és kórházban tölti (...)”

Kórházi ápolásra epileptikus rohamai miatt szorult, így különösen fontos Kármán Elemér fentebb idézett kérdése, melyben arra keresi a választ, hogy fizikailag hogyan bírhatta ki Vitális a meneküléssel járó megpróbáltatásokat? A beszámolókból kiderül, hogy felindultságában gyakran lövöldözött,⁵⁴ és ezt a szálát többen továbbvitték, kiszínesítették.⁵⁵

Vitális Imre 1905. március 25-én vette feleségül a helybeli, 22 éves Vitális Esztert.⁵⁶ A lány foglalkozása ekkor háztartásbeli segítő családtag, földműves apja már elhunyt, édesanyjának, Bacsa Zsuzsannának a házasság megkötésekor Aradon volt a lakhelye. „Feleségét vonzalomból vette el és az vonzalomból ment hozzá. Ezt tartják hozzátartozói s nincs ok ebben kételkedni, (...)”, de a kapcsolatban több volt a veszekedés, mint a béke.⁵⁷ 1907 januárjában megszületett a kislányuk, Eszter, majd 1910 szeptemberében – Vitális üldözése idején – Sándor nevű fiuk is.⁵⁸

A kártyázó, felelőtlen életmód rövidtávú következményeként Vitális elvesztette vagyonát és gyorsan akart pénzhez jutni.⁵⁹ Így találkozott Szirb Péter hájói marhakereskedővel, akivel hosszabb időt töltött együtt („Vásár után másnap látták a Félix-fürdőben egy vadászruhás, bőrkamásnis idegennel a kínél lankaster fegyver volt- - Együtt fürödtek és töltötték a napot délután 5 óráig.”), majd elvált tőle, hogy előremenne bevárja. Amikor Szirb hazafelé tartott, Vitális két lövéssel leterítette. Pechére viszont „A vadászruhás idegen nem tudta, hogy nincsen a kereskedőnél sok pénz, bizonyára azt hitte, hogy ezeket hord magával lesbe állott és várta Szirbet, a ki kissé italos lehetett. A gyilkos két lövéssel leterítette a kereskedőt s a zsebeit kiürítette. Ekkor jött rá, hogy kevés pénzért oltott ki egy emberéletet. A csendőrség kihallgatta az áldozat feleségét, a ki annyit tud, hogy a vadászruhás ember, a kivel az ura együtt volt a fürdőben, érdeklődött a férje üzletei felől, hogy megtudja, mennyi pénz van nála.”⁶⁰ A sajtó leírása szerint a holttest mellett a csendőrök egy fekete kalapot találtak, benne egy cédulával, mely szerint „Berettyóújfalú felé utaztam.”⁶¹ Ennek apropóján vonták le az újságírók azt a messze-menő következtetést, hogy a gyilkos magabiztos, könyörtelen és bátor volt, akinek még a csendőrökkel való szórakozásra is futotta a kedvéből. Az ügyész leírásából viszont megtudjuk, hogy a kalappal kapcsolatos állítás hiteltelen, mivel azt 60 lépésre találták meg egy bokor alján, és – szintén a sajtóinformációkkal ellentétben – csak hosszabb előkészület után akadt a nyomozó hatóság Vitálisra, tettességét közel egy hét múlva alapították meg minden kétséget kizáróan.⁶²

A gyilkosságot követően Vitális Imre pár nap múlva hazatért, sőt, elképzelhető, hogy már akkor az udvaron bújt meg, amikor a csendőrök anyósát és feleségét kihallgatták. Előbbiek távozása után Vitális bement a házba és anyósát – a források egybeesngő állítása szerint – szeretkező ajánlatokkal ostromolta.⁶³ Az asszony ezt visszautasította, mire „Vitális utóbb dühre gerjedt és agyonlövessel fenyegette anyósát, sőt családját is. Az anyós és áldott állapotban leánya Vitálisné kérelték a férfit, de ez dühösen a másik szobába ment és a menekülni akaró anyósát az ajtónál utolérve puskájával lelőtte. A szegény asszony máját és beleit roncsolta össze a töltés. Leánya ezalatt az utca felőli ablakon menekült el egy ismerősehez és ott töltötte az éjjelt. Kora reggel a Vitálist kereső községi kisbíró találta meg a vérében fekvő szegény idős asszonyt. Az eljáróság azonnal jelentést tett az ügyészségnél és csendőrségnél és orvosi segélyért küldött. Vitálisné Bacso Zsuzsanna eszméletre tért és elmondta az esetet.”⁶⁴ Az asszony szeptember 2-án, este 6-kor elhunyt.⁶⁵ Kovács Márton elvált nejeként jegyezték be a halotti anyakönyvbe, és bár az elhalálozás helye a Berettyószentmárton 10. szám alatti ház, az asszony lakhelyeként születési helyét, Szeghalmot tüntették fel.⁶⁶ Vitális a gyilkosságot követően elmenekült és a környéken bujkált.

Azonban néhány nap múlva, „Kedden este 11 óra tájban sürgés-forgás támadt a szentmártoni csendőrség szállása udvarán. Nem sokára két lovas csendőr ügetett kifele a faluból. Felváltásra indultak. (...) Lassan poroszkáltak az országoton. Váradi Imre [helyesen: József – KG] egyszerre neszt hallott, a közelben fehérlő, fejfás, sírköves temető felől. Gyanút fogott. (...) megszólalt: - Ki jár a temetőben? Válasz helyett egy magas ár-

nyék emelkedett fel. Mielőtt a csendőrök fegyvert használhattak volna, eldőrdült a fegyver. Utána még egy fegyverroppanás.”⁷⁶⁷ Váradi József⁷⁶⁸ 26 éves magyar királyi csendőrvezető szeptember 6-án, éjjeli 11 órakor hunyt el.⁶⁹ Vitálist ezután a „néptelen sík és bizonytalan nádasok”⁷⁷⁰ elnyelték és egy elhúzódó hajsza vette kezdetét. Megítélesem szerint ez az a pont, ahol a cselekményben leginkább megragadható a személyéhez fűződő hagyomány kibontakozása.⁷¹ Három embert ölt meg, és mindhárom olyan személy volt, akiket a nép *hagyományosan* negatív sztereotípiákkal illet, így a gazdag kereskedőt, az anyóst és az állam végrehajtó hatalmát megtestesítő csendőr alakját. Az pedig, hogy nem tudták felelősségre vonni, törvényszerűen beindította alakjának misztifikálását, melyet – szintén törvényszerűen – egyszerre félték és tiszteltek.

A nyomozás kimenetelét a hatóságok kétségesnek találták,⁷² így a nagyváradi csendőr-szárnyparancsnokságot a debreceni kerületi szárnyparancsnokságról megerősítették. A sajtóinformációk ellentmondanak a csendőrök számát illetően, a *Nagyváradi Friss Ujság* összesen 150, a *Sárrét* 60 lovas és 114 gyalogos csendőrrel számolt be, míg a *Szentesi Lap* állítása szerint Vitálist „négy vármegye több száz főre menő csendőrsége” üldözte.⁷³

A nyomozás eredményét jelentősen hátráltatta az a tény, hogy Vitális fejére viszonylag későn, több mint két héttel az első gyilkosság elkövetése után tűztek ki nyomra vezetői díjat. A *Nagyváradi Friss Ujság* erre szeptember 13-án hívta fel a figyelmet és hangsúlyozta – amit korábban Kármán Elemértől is citáltunk –, hogy a díjért „Vitális Imre derék barátjai még az édes apjukat is csendőrkézzre adták volna érte és elárulták volna, hogy hol bujkál a bandita.”⁷⁴ A lap két nap múlva maga nyitotta meg a nyomra vezetői díjat kifizetők sorát, bár az összeg (100 Korona Vitális elfogásáért, 50 Korona a nyomra vezetésért) a feladat súlyához mérten alacsony összegnek számított. A mintát a *Tolnai Világlapja* is átvette, amely 500 Koronát tűzött ki Vitális elfogására, mígnem a belügyminiszter, Khuen-Héderváry Károly 2000 Koronát ajánlott annak, aki élve vagy halva, de előadja Vitálist. Időközben az alispán kiadta rendeletét, amelyben elrendelte annak kihirdetését, hogy mindazok, akik Vitálist szállással, étellemmel vagy más módon segítik és a csendőrségnek nem jelentik be, bűncselekményt követnek el.⁷⁵ A kifizetett díj és a szigorítás nem hozott gyors eredményt, a következő napokban a lapok már találgatásokba sülyedtek, hol Szeghalmot, hol Budapestet nevezték meg rejtkehelyül és „mint ilyen esetekben rendszerint lenni szokott, a gyilkost az ország különböző vidékein is látni vélik s rendszerint kiderül, hogy hamis nyomra tévedt a nyomozó hatóság.”⁷⁶

A hajszának szeptember 24-én maga Vitális vetett véget, amikor „... nem éjjel, hanem fényes délben lopakodott haza, bujkálásának negyedik hetében. Nem vadászos viseletben, miként jární szokott, hanem szűrben, nem borotvált állal, hanem fekete szakállal.”⁷⁷ A sajtóbeszámolók szerint szomszédasszonyát a feleségéért küldte, aki azonban a csendőröket értesítette.⁷⁸ „Erre hét csendőr ment oda és körülfogta a házat. Az ablakhoz vezényelt csendőrök egyike, lövésre készen, az ablak mellől bekiáltott Vitálisra, hogy adja meg magát. Vitális erre az ablakon át rézsut a hang felé lőtt. A csendőrség pedig az ablakon át befelé tüzelt, Vitális ismét lőtt. Majd egyik csendőr őrmester a pitar felől akart benyomulni s a zárt ajtó egyik deszkáján szuronydöfésekkel csinált rést, melyen Vitális lőtt ki először könnyen megsebesítve az őrmestert és a mellette álló csendőrt. A csendőrség tüzelt az ajtó melletti ágy előtt levő Vitálisra, ki lőtt még egyet, de lövése sem az ablakon, sem az ajtón nem jött ki. Vitálist hét golyó találta, ő pedig holtan bukott ágyára. Valószínű, hogy a negyedik lövésénél önmagát lőtte meg.”⁷⁹ A halotti anyakönyvbe Vitális Imre haláloka „öngyilkosság lövés”,⁸⁰ azonban, hogy öngyilkos lett-e és hogy hányadik golyó végzett vele, a sajtó alapján lehetetlen megállapítani, hiszen ahány

közlés, annyi variáció létezett. Kármán Elemér a hullaszemle megállapítását ismerteti, amely szerint két halálos lövés érte Vitálist, melyek közül az egyiket maga, a másikat pedig az egyik csendőr fegyvere okozta, ahogy a kezdő strófa is hangsúlyozta: „Az igaz betyár / Nem adja meg magát...”

Hogy mit csinált Vitális azalatt a rövid idő alatt, amíg kiérkeztek a csendőrök? Nos, levelet írt (*Melléklet*). Azért is érdekes számunkra ez a levél, mert hasonul a betyárfolk-lórbán megjelenő rabénekekhez, amelyet soha nem a megbánás, hanem sokkal inkább az önsajnálát jellemez.⁸¹ Ahogy azt a nagyváradi ügyész is megállapította, „Az a hájóí véres hulla, az anyós teteme, a csendőr koporsója - ezek a véres árnyképek nem bántják, azért öli meg magát, mert a maga érzése szerint szerencsétlen, elhagyott, beteg a lelke.”⁸²

Vitális Imre megítélése az események sodrában gyorsan változott: míg szeptember 8-án – a *Nagyváradi Napló* szerint – a népharag maga végezte volna el az igazságszolgáltatást Vitális fölött,⁸³ pár nap múlva „a végtelen megvetés és szánakozás hangján beszélnek” róla,⁸⁴ mígnem halála után „A falu lakossága általában sajnálkozva beszél Imréről, a ki nem volt közönséges ember, bátor, elszánt hősnek tartják (...).”⁸⁵ Kétségtelen, hogy az üldözés folyamán segítői, támogatói is akadtak. A *Nagyváradi Napló* az üldözés elején megszólaltatta két barátját, akik addig élelmeztek,⁸⁶ de a későbbiekben „Hiába fogtak be rejtegetéssel gyanúsított embereket, hiába vallatták a pásztorokat, csőszöket, a tanyákon lakókat, Vitálist senki se látta.”⁸⁷ Mindeközben viszont Biharban új életre kelt a betyárromantika,⁸⁸ a zseniálisan bujkáló sárréti haramiából a Sárrét ördöge lett,⁸⁹ mígnem a feléledt betyárlegendák hatásaként Vitális regényes alakká vált a nép száján.⁹⁰ Ugyanakkor a vele kapcsolatos betyár-értelmezés magyarázatra szorul. Nemcsak Kármán Elemér korabeli, de Szücs Sándor későbbi gyűjtései is alátámasztják, hogy a nép körében romantikus hősként, az „utolsó bihari betyárként” tekintettek Vitális Imrere. Ha rövid, de tartalmas működését összevetjük olyanokéval, akiket hagyományosan egy-egy régió utolsó betyárjának tartanak,⁹¹ akkor nem egy esetben azt látjuk, hogy nemcsak több embert lőtt le, de sokkal nagyobb izgalomban tartotta a környékelieket, mint a többiek. Nem részese már a szervezett betyáralakulatoknak, így nem a klasszikus értelemben vett betyár, de mivel híre az egész országot bejárta, több volt, mint falu roszsa.⁹² Vitális megítélésében az a tény is közrejátszhatott, hogy üldözése napjaiban hunyt el Bihar vármegye utolsó, klasszikus értelemben is betyárnak tekinthető alakja, Dobos Gábor.⁹³ Abban azonban, hogy Vitális története nem vált klasszikus betyárlegendává, nem működésének rövid ideje, hanem a kései időpont játszott fő szerepet, hiszen „A betyártörténetek nagyobb része megindult a folklorizálódás útján, de népmesévé, letisztult legendává már nem válhattak, hiszen a megőrzöket, illetve adatközlőket csupán néhány nemzedék választotta el a történetek hőseitől. Közben a hagyományos társadalom elmúlt, nem voltak kukoricafosztók, olvasókori esték, ahol a régi betyárság szóba jöhetett volna.”⁹⁴

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy Vitális Imre életét bemutassuk és a betyárszerepkörön belül értelmezzük. Úgy véljük, nincs okunk, hogy – a fenti megszorításokkal – ne tekintsük betyárnak Vitálist, és ehhez nemcsak saját cselekményei, de a környezet támogatása és a bihari terep szintén hozzájárult. Alakját a sajtó írásain túl a ponyvairodalom és a folklórbá beépült nótái is éltették, és nem kizárt, hogy tényleg csak a társadalmi átrendeződés miatt merült alakja feledésbe. Ha egyáltalán feledésbe merült, mert Biharban nem így tudják...

BIBLIOGRÁFIA

Források*Írott források*

Magyar Nemzeti Levéltár Óbudai Mikrofilmtár A2165. számú tekerecs, Berettyószentmárton születési, házassági és halálozási anyakönyvei
 „The Church of Jesus Christ of LatterdaySaints” egyház családkutató honlapján fellelhető anyakönyvek közül:
 Berettyószentmárton:
 Születési anyakönyvek másodpéldányai 1907—1910.
 Házassági anyakönyvek másodpéldányai 1905.
 Halálozási anyakönyvek másodpéldányai 1910.

Nyomatott források

OSzKKNy 5.844 *Vitális Imre bujdosásának szomorú elbeszélése*. Dallamversben elmondja: Versiro Tornyai János, vándor író. Békés [1911].
 NFU = Nagyváradi Friss Ujság
 NN = Nagyváradi Napló
 SzL = Szentesi Lap
 TV = Tolnai Világlapja
 Helységnevtár, 1907. = A Magyar Korona Országainak helységnevtára 1907. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1907.
 Helységnevtár, 1913. = A Magyar Korona Országainak helységnevtára 1913. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1913.
 MSK Új sorozat 30. = A Magyar Szent Korona Országainak bünyügyi statisztikája az 1904—1908. évekről. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1910.
 MSK Új sorozat 48. = A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1913.

Hivatkozott irodalom

Bálint Sándor 1961: *Történetek a szegedi betyárvilágból*. Szeged, 1961.
 Balogh—Béres 1956: *Geszten Jóska a nyíri betyár*. A nyírbátori Báthori István Múzeum füzetei. Szerk.: Szalontai Barnabás. Budapest, 1956.
 Bánkiné Molnár Erzsébet 1999: *Betyárok a Kiskunságban*. Debrecen, 1999.
 Békés István 1966: *Magyar ponyva Pitaval*. Budapest, 1966.
 Betyárlegendák 1898: *Betyárlegendák. Az alföldi rablóvilág történetei*. Szeged, 1898.
 Bihar [1901.]: *Bihar vármegye és Nagyvárada*. Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfia) etc. Szerk. Borovszky Samu et al. Budapest, é. n.
 Csapó Csaba 2007: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi bizottság. A „betyárvilág” felszámolása*. Pécs, 2007.
 Csepeli György – Mátay Mónika: A magyar betyár életei a médiában. *Médiakutató: Médiaelméleti Folyóirat* 4 (2001) 88–101.
 Dobos Ilona 1977: Betyármondák. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* I. kötet. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1977.
 Gönczi Ferenc 1944: *A somogyi betyárvilág*. Kaposvár, 1944.
 Hobsbawm, Eric 1974: *Primitív lázadók*. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században. Budapest, 1974.
 K. Nagy Sándor 1888: *Biharország*. Nagyvárada, 1888.
 Kacska Zoltán 1994: *Egy bihartordai parasztköltő versei*. Debrecen, 1994.
 Kármán Elemér 1911: *Vitális Imre. Bünyügyi tanulmány*. Budapest, 1911.
 Küllös Imola 1988: *Betyárok könyve*. Budapest, 1988.
 Magyar Nagylexikon 1994: *Magyar Nagylexikon* 3. kötet. Budapest, 1994.
 Nagy Czirok László 1965: *Betyárélet a Kiskunságon*. Budapest, 1965.
 Osváth Pál 1875: *Bihar vármegye sárréti járása leírása*. Nagyvárada, 1875.
 P. Vas János 2012: *„Hej, betyárok!” Betyárok a népi kultúrában*. Budapest, 2012.
 Puskás—Végh 1997: *Sisa Pista, az utolsó nógrádi betyár*. H. n., 1997.
 S. Nagy Anikó 1975: Betyárhistóriák. In: Nagy Gyula: *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán*. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. 489–495. Békéscsaba, 1975.
 Szabó Ferenc 1959: *Békés megyei néphagyományok* Rózsa Sándorról. Szeged, 1959.
 Szentesi Zöldi László 2009: *Nagy magyar betyárkönyv*. Budapest, 2009.

Szenti Tibor 1999: *Betyártörténetek*. Budapest, 1999.

Szücs Sándor 1969: *Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek*. Budapest, 1969.

MELLÉKLET

Vitális Imre búcsúlevele

„Kedves egy Drága örökké felejthetetlen Eszter! bocsáss meg te én nekem, örökké boldogtalanná tett férjednek, Imrének. Ugyan miért tettél szerencsétlenné, a te hütlenségeddel. Fájdalom! jobb lett volna éles kést döftél volna szívembe - akkor! Mikor a templomban azt mondtad, hogy szeretem, szeretetből megyek hozzá! Óh! Istenem, miért nem hallgattad meg, hogy ugy lett volna. Mily boldogok volnánk most és itt van, hütlenségeddel megzavart elmémet, de azért nem átkozlak, mint engem a te anyád, csak arra az egyre kérek, hogy férjhez ne menj, mert meg ver az Isten. De nagyon jussom az eszedbe ez az egy szavam. Csókolom azt a drága kezeidet, mert a kedves kis ujszülött fiam Sándort, a ki lett volna minden boldogságom, örömöm, reményem; meghasad a szívem, ha rá gondolkodom arra, hogy fiad született. Fájdalom, nem látom meg soha, csókolom ezerszer a kis lányom is. Pataként ömlenek a könnyeim, mikor rá merek gondolni, hogy megáldott az Isten szép egy pár gyerekkel és nem élvezhetem örömeit, holott boldogabb ember nem volna nálam a világon most, ha kis családom körül lehetnék. De a te anyádnak köszönhetem mindezeket, amit megtörténtek velem, nem kellett volna. Egy ilyen nagyon beteg emberrel úgy bánni, láthatátok, hogy a magam betegségével is zavart állapotban voltam. Csókollak ezerszer mind a hármatokat, bocsáss meg utójára siromnál. Isten veled, élj boldogul, mire e levelet megkapod, én már halott vagyok. Isten veletek. bocsáss meg. Óh! Isten veletek! Áldja meg az Isten kedves nagybátyám, bocsáss meg, hogy így beszennyeztem a Vitálisi nevet. Köszönöm kedves D. L. bátyám, és Zs. né-némnek a jó szíveségüket. hogy a kedves feleségem pártfogások alá vették. Isten áldja meg érte. Isten velőkmindnyájokkal, bocsássanak meg, csak még egyszer ölelhetnék karjaim közé benneteket - nyugodtabban halnék meg. Áldjon meg a jó Isten. kimondhatatlanul sajnállak benneteket Drága jó feleségem és kedves gyermekeim. ezerszeres és fájdalom e rongy szívnek. mióta tudom, hogy fiam van, megháborodok, megőrülök, már magam se tudom, mi is van velem.” In: Kármán Elemér 1911. 61–62.

JEGYZETEK

- 1 Részlet Tornyai János „*Vitális Imre szomorú, betyár nőtája*” című verséből. Ezúton köszönöm Kéve József szeghalmi muzeológusnak, hogy Vitális Imre életútjára felhívta a figyelmemet.
- 2 Értve itt még a Debreceni Királyi Ítéletábla polgári és büntetőperes iratait, a Debreceni Királyi Főügyészség, Bihar vármegye alispánjának az anyagait, az általános rendészeti és közbiztonsági iratokat és Berettyószentmárton nagyközség önkormányzati anyagát. A levéltáros kollégák a hiány okául a II. világháború során keletkezett pusztulást nevezik meg. Lehetséggéként még a Magyar Királyi Curia anyagának vizsgálata mutatkozott, amelynek jelentős hányada azonban az 1956-ban kelt tűzvészben pusztult el.
- 3 Hobsbawm, Eric 1974. 36.; 51–52.
- 4 Dobos Ilona 1977. 280.
- 5 Csepeli György – Mátyás Mónika 2001. 88–101.
- 6 „Azelőtt is volt betyár, ma is van betyár. Csak ma nem az a neve. Azelőtt kívül állt a társadalmon, ma bent van a társadalomban és hitvány mesterségét »tökéletesre« emeli.” Betyárlegendák 1898. 3.
- 7 Küllös Imola 1988. 24–26; Nagy Czirok László 1965. 9.
- 8 P. Vas János 2012. 16.; Küllös Imola 1988. 20.
- 9 Hobsbawm, Eric 1974. 39.; 36.
- 10 Küllös Imola 1988. 12.; Szentesi Zöldi László 2009. 6.; Bálint Sándor 1961. 12–13.
- 11 Csapó Csaba 2007. 12.; P. Vas János 2012. 35.
- 12 Szabó Ferenc 1959. 117.
- 13 Hobsbawm, Eric 1974. 41–42.
- 14 „A betyárok megjelenésével egyidejűleg kialakult az őket védő és támogató szimpatizánsok köre. Ezek többnyire pásztorok, akik sokszor maguk is a »könynyükező«-ek csoportját gyarapították. A tágas pusztákon rejteket adtak a csárdák, a csárdások nem egyszer orgazdák voltak. A szétszórt tanácsokon lakók pedig kiszolgáltattak helyzetükben félelemből támogatták és segítették e rablóbandák menekülését.” Bánkiné Molnár Erzsébet 1999. 12–13.
- 15 Szentesi Zöldi László 2009. 7.
- 16 Csapó Csaba 2007. 14.
- 17 „... volt-e értelme és jogosultsága a hirhedt Vitális-hajszának, amelynek hosszú eredménytelenségét a napi sajtó kelletnél jobban még felfújta s ezzel tán akaratlanul is meglehetősen nyugtalanságot idézett elő. Kelletnél jobban, ismétlem, mert nem első eset, hogy büntetetlenül eladott és szökésben lévő egyén hónapok mulva kerül csak a hatóság kezére és az eredménytelenség még sem szül oly gúnyos elégtelenséget, mint ez az eset.” Kármán Elemér 1911. 52.
- 18 Balogh-Béres 1956. 3.

- 19 Békés István 1966. 383.
- 20 „Vitalis Imrénék/ Véres a fokosa./ Nádasok vizében/ Tisztára se mossa./ Három nap, három éj./ Három sötét éjjel./ Bajomtól Bárádig/ Bujdosik az éren./ A bárándi csárdás/ Ha látta, se látta./ Vitalis Imrénék/ Tele tarisznyája./ Tele tarisznyája./ Jól hord a puskája/ Nem fél, ha a zsandárt/ Százával meglátja.” (Beck Zoltán gyűjtése) In: Kacska Zoltán 1994. 103.
- 21 A füzet adatai: *Vitalis Imre bujdosásának szomorú elbeszélése*. Dallamversben elmondja: Versiro Tornyai János vándor író. Békés (1911) OSzKKNy 5.844. Talán ez lehetett az a füzet, amelyre a Nagyvárad Friss Ujság is felhívta a figyelmet: „A nagyvárad vásárnak is jut a haramia szenczációjából. Tegnap ugyanis 8 oldalas füzetek kerültek az utcára »Vitalis Imre története« címmel. Tíz fillérért árulták a népies füzetkéket és a közönség kapkodta, olvasta buzgón.” NFU 1910. 251. (IX. 12.)
- 22 SzL 1910. 156. (IX. 13.) 3.
- 23 NFU 1910. 248. (IX. 9.) 1–2.
- 24 „A menynyire az egyén már halála után megfigyelhető volt, szembetűnő abnormitást nem lehetett rajta észrevenni. Alacsony, inkább véznának mondható termettel bírt, ekkor 30-31 éves korában, arca sovány és inkább erőtlén és elernyedt gézengúz, mint a haramia benyomást tette, úgy hogy alig volt megérthető, hogy bírhatta el ez a physikum az üldözésével járó félelmet és fáradalmakat, és hogyan tarthatta rettegésben ez a gyenge individuum heteken át községek és egész járások lakosságát.” Kármán Elemér 1911. 5.
- 25 Kármán Elemér 1911. 33.; TV 1910. 41. (X. 9.) 2309.
- 26 Sárrét 1910. 37. (IX. 11.) 3.
- 27 Balogh-Béres 1956. 14.
- 28 O'sváth Pál 1875. 245.
- 29 K. Nagy Sándor 1888. 22.
- 30 Bihar. 1901. 50.
- 31 Helységnévtár, 1907. 104. és 1913. 408.
- 32 Magyar Nagylexikon 1994. 670.
- 33 MSK Új sorozat. 48. 562–563.
- 34 1541 lakosból 1315 fő.
- 35 Az eltartottak arányával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy „a segítő családtagok nagy része most eltartottnak mutatott ki.” MSK Új sorozat. 48. 13* (1913.)
- 36 A népszámlálás kategorizálása együttesen kezeli a mezőgazdaságot és a kertészetet, a részletesebb bontásban mindössze egy kertészt találunk.
- 37 MSK Új sorozat. 30. (1910.)
- 38 MSK Új sorozat. 30. (1910.) 27*
- 39 „Az elítélteknek oly nagy emelkedése, melyet adataink feltüntetnek, kétségkívül aggasztó tünete kriminalitásunk irányának. Érdekes volna mélyebb okait ismerni e társadalmi jelenségnek, ennek részleteibe hatolni azonban nem e közlemény feladata.” MSK Új sorozat. 30. (1910.) 37*
- 40 „kétségtelen tehát, hogy a materiális okok, az érdekek kielégíthetlensége mellett az erkölcs stüledése, a jellem silányága is azon tényezők közé tartozik, a melyek megmagyarázzák, hogy miért lépnek mind többen a bűn útjára. Különösen ki kell emelnünk, hogy a nép szellemi táplálékának egy része is kedvezőtlen hatású. Mindezen kívül kriminalpolitikánk is elég nagy mérvben hozzájárult a kriminalitás emelkedéséhez.” Uo. 37*
- 41 MSK Új sorozat. 30. (1910.) 42*
- 42 „El lehet mondani, hogy mint a legtöbb államban, nálunk is jogilag ugyan fenn van tartva a halálbüntetés, de tényleg alig alkalmaztatik.” MSK Új sorozat. 30. (1910.) 49*
- 43 A kiadvány térképmelléklete hét kategóriát különít el, ahol Bihar vármegye – a 100.000 lélekhez viszonyított elítéltek emelkedő száma szerint – az ötödik kategóriába esik. MSK Új sorozat. 30. (1910.) 62* illetve II. számú térképmelléklet.
- 44 A Csemegi-kódex értelmében rablásnak minősülő tényállás a 344–349. paragrafusok alatt lett meghatározva.
- 45 MSK Új sorozat. 30. (1910.) 42.
- 46 „S így ép úgy nem szabad csodálkozni azon az inmorális jelenségen, hogy a rablójalkos Vitalis elleni hajszát állandóan megghusítani igyekezett az egész környék, hogy az emberek javarésze nem mert vagy nem akart semmit közölni a hatóság embereivel, a mint nem meglepő az sem, hogy mikor fejére pénzeli jutalom tüzetett ki, seregestől jelentkeztek a készséges kutatók, mikor pedig kivégeztetett, sajnálattal siratták meg földieit, de alig kihült hullájánál már megindult a tülekedés az »áruelő« jutalma után.” Kármán Elemér 1911. 9–10.
- 47 MNL A2165 Berettyószentmárton, keresztelés 1880. 16.
- 48 MNL A2165 Berettyószentmárton, halálozás 1886. 19.
- 49 „Vitalis Imre apja, Vitalis László 20 évvel ezelőtt összeférhetetlen természetének esett áldozatul. Agyonverték egy vörös vásáron. Ugy halt meg egy kocsmá padkáján.” NFU 1910. 247. (IX. 8.) 1–2.
- 50 Kármán Elemér 1911. 7.
- 51 MNL A2165 Berettyószentmárton, házasság 1890. 4.
- 52 Kármán Elemér 1911. 12–17.; Szentesi Zöldi László 2009. 59.
- 53 Kármán Elemér 1911. 18–25.
- 54 Kármán Elemér 1911. 35.
- 55 SzL 1910. 156. (IX. 13.) 3.; TV 1910. 41. (X. 9.) 2342.; Szűcs Sándor 1969. 188.
- 56 Berettyószentmárton, állami házassági másodpéldány 1905. 7.
- 57 Kármán Elemér 1911. 30.
- 58 Berettyószentmárton, állami születési másodpéldány 1907. 3.; 1910. 34.

- 59 Kármán Elemér 1911. 36.; Szücs Sándor 1969. 188.
- 60 NFU 1910. 240. (IX. 1.) 1.
- 61 NFU 1910. 241. (IX. 2.) 2.
- 62 „Puhatólózás közben természetesen szóba került Vítális, (...) az őrmesternek feltűnt, hogy a ruházatról adott leírás hasonlít ahhoz a leírás-hoz, a melyet róla a hájói lakosok adtak. Erre a csendőrzárőr elment Vítális Imre lakására, ahol nejét és anyósát, özv. Vítális Lászlóné Bacsa Zsuzsannát találta. Itt megtudta mindenekelőtt azt, hogy Imre augusztus 28-ika óta nem volt otthon, hogy továbbá valóban abban a ruhában távozott, amely a hájói vásárok által adott leírásnak megfelel. Nem közölte a szorongó asszonynéppel, hogy miért keresi a távollévőt, de mikor a körülményekről tájékozódott, felmutatta a bűnjes kalapot. »Ez az Imre kalapja.« -feleleteugy a nő, mint az anyós, és ezzel a hájói rablógyilkos kilétére meg volt az első alapos gyanu.” Kármán Elemér 1911. 43.
- 63 Sárrét 1910. 36. (IX. 4.) 4.; Kármán Elemér 1911., aki közölte az anyós halála előtt tett tanúvallomását.
- 64 Sárrét 1910. 36. (IX. 4.) 4.
- 65 Berettyószentmárton, állami halotti anyakönyvi másodpéldány 1910. 18.
- 66 Érdekes kissé utánanézni az anyós életútjának is: 1857-ben született Szeghalmon Bacsa Sándor és Baranya Zsuzsanna gyermekeként. Szülei között jelentős korkülönbség volt és édesapját hamar elvesztette. Nem áll módunkban az életút egyes állomásait jelen tanulmány keretei között rekonstruálni, de az elénk kerülő stációk (Szeghalom, Arad, Berettyószentmárton) – a kor viszonyaihoz képest – számos érdekességet sejtetnek.
- 67 NFU 1910. 247. (IX. 8.) 1–2.
- 68 NN 1910. 209. (IX. 8.) 3.
- 69 Berettyószentmárton, állami halotti másodpéldány 1910. 19.
- 70 Kármán Elemér 1911. 53.
- 71 „A csendőrirítás hírére feléledtek a pandúrokat, urakat leckéztető régi betyárokról szóló legendák, s az »utolsó bihari betyárnak« sok pártfogója akadt.” Szücs Sándor 1969. 190.
- 72 NFU 1910. 245. (IX. 6.) 1–2.
- 73 NFU 1910. 254. (IX. 15.) 2.; Sárrét 1910. 37. (IX. 11.) 3.; SzL 1910. 166. (IX. 27.) 3.
- 74 NFU 1910. 252. (IX. 13.) 1–2.
- 75 Sárrét 1910. 37. (IX. 11.) 3.
- 76 NFU 1910. 256. (IX. 16.) 2.; Esti kiadás 1.; SzL 1910. 165. (IX. 25.) 2.; Sárrét 1910. 38. (IX. 18.) 4.
- 77 Szücs Sándor 1969. 190.
- 78 TV 1910. 41. (X. 9.) 2309.
- 79 Sárrét 1910. 39. (IX. 25.) 4.
- 80 Berettyószentmárton, halotti anyakönyvi másodpéldány 1910. 22.
- 81 Küllös Imola 1988. 62.
- 82 Kármán Elemér 1911. 63.
- 83 NN 1910. 209. (IX. 8.) 3.
- 84 NFU 1910. 252. (IX. 13.) 1–2.
- 85 NFU 1910. 178. (IX. 26.) 1.
- 86 NN 1910. 209. (IX. 8.) 3.
- 87 Szücs Sándor 1969. 190.
- 88 NFU 1910. 258. (IX. 17.) 1–2.
- 89 NFU 1910. 250. (IX. 11.) 1–2.; NFU 1910. 253. (IX. 14.) 2.
- 90 Kármán Elemér 1911. 32.
- 91 Puskás-Végh 1997. 210.; Gönczi Ferenc 1944. 139.; Nagy Czirok László 1965. 169–175.; S. Nagy Anikó 1975. 493.
- 92 Szücs Sándor 1969. 188.; Szentesi Zöldi László 2009. 59.
- 93 Sárrét 1910. 38. (IX. 18.) 4.
- 94 Szentí Tibor 1999. 12.